

Др ВЛАДИСЛАВ РИСТИЋ

МЕСТО БОГОРОДИЦЕ ГРАДАЧКЕ У РАЗВИТКУ МОРАВСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

Др Владислав Ристић
УУ 37000 Крушевац
Народни музеј

UDK 726 (497.11)

Нани Најталији у спомен

Манастирска црква са посветом Богородици била је саграђена на месту данашње Чачанске цркве крајем XII века, као задужбина кнеза Страцимира.¹ Новија археолошка истраживања и испитивања архитектуре Чачанске цркве потврдила су постојање материјалних трагова једне црквене грађевине из времена обнове Страцимирове задужбине, обављене у другој половини XIV века.² Утврђени су као првобитни спољашња линија плана јужног зида и вишестрани облици свих апсида

1. М. Чапак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, Београд, 1992, 5–31, са наведеним изворима и старијом литературом на стр. 5–6 и 53–54.

2. М. Чанак Медић, „Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке”, „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, 81–93; уп. О. Вукадић, „Археолошка истраживања црквене порте у Чачку”, „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, 99–103.

олтарског простора.³ Откривена структура јужног зида сведочи да су фасаде биле рашчлањене лезенама, вероватно завршеним аркадама у горњем појасу.⁴ Претпостављена схема плана темељно обновљене цркве у XIV веку, или, чак, у целини поново саграђене, указује на просторну структуру куполне грађевине, са готово квадратним наосом, трочланим олтарским простором и истовремено грађеном припратом са кулама-звоницима на западној страни. Не искључује се могућност да је црква била остварена као петокуполна грађевина.⁵ С обзиром на степен истражености путем археолошких радова, у овом тренутку се не може говорити о целокупном архитектонском корпусу. Међутим, поједини делови који припадају здању из XIV века, попут седмоугране олтарске апсиде, имају значај за проучавање стилског развитка раних моравских цркава. Ископани комади камене пластике, са онима уграђеним у зидове данашње црквене грађевине, поседују архаичне одлике моравског плиткорелефног украса, с претежно биљним и геометријским мотивима укомпонованим у преплете једночлане и канелиране траке. Ови фрагменти, од којих је већина изложена у чачанском Народном музеју,⁶ представљају важну спону у праћењу стилског развитка плиткорелефне камене пластике – једног од најоригиналнијих елемената моравске архитектуре у целини.

Све док се не наставе археолошка истраживања, неће бити могуће проверити зашто обновљена Страцимирова задужбина није имала, у духу времена, бочне конхе? Један од разлога можда лежи у везивању за архитектуру старијег раздобља, с обзиром на уочене сличности са планом цркве Св. Николе у Бањи Прибојској, из 1328. године.⁷ Изостанак бочних конхи могао се догодити, како предлаже Милка Чанак Медић, као последица коришћења дела темељног појаса храма који потиче из старијег, Страцимировог времена.⁸ Таква могућност има највише оправдања, јер до 1389. године не постоји моравска грађевина код које је триконхосни план изостављен.⁹ На основу реконструкције М. Чанак

3. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 83–88, уп. сл. 2, 6–10, 18 (од делова средњовековне грађевине пронађени су комади тамбура куполе, конзола и зупчастог венца, као и фрагменти фресака, вид. Исто, 88 и нап. 34).

4. Исто, 86–87, сл. 15.

5. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, 17, сл. 8.

6. Исто, сл. 9–21; „Богородичина црква на Морави” (каталог изложбе, аутори: Р. Бојовић, О. Марковић, Д. Рајић), Чачак, 1992, кат. бр. 47–60, сл. на корицама и стр. 25 и 27.

7. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 92; вид. М. Шаkota, „Ризница манастира Бање код Прибоја”, Београд, 1981, 12, 13.

8. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 92.

9. Коришћење већ постојећег, старијег темеља, најпре је могло условити одустајање од заснивања триконхалног плана. У супротном, пројектовање „из основа” морало би, у духу времена, предвидети бочне апсиде. У том погледу изузетак би представљало једнобродно решење цркве Св. Николе у Браљини (на подручју Мојсиња), која, према писаним историјским изворима, поуздано постоји пре 1376. године. Међутим, њен првобитни изглед је заклоњен многим познијим преправкама и не треба искључити могућност да је ова црква знатно старија.

Медић, Богородица Градачка је имала план развијене варијанте уписаног крста са куполом над средњим простором. План је припадао тзв. провинцијском типу – према давно предложеној класификацији Габријела Мијеа.¹⁰ Условно се може израчунати коефицијент односа дужине и ширине наоса, схваћеног у архитектонском смислу, који износи 1,07.¹¹ Као приближна мера, такав коефицијент би указивао на тенденције типичне за рани развитак моравске архитектуре, које се, под утицајем светогорских решења, манифестују у “сабијању” наоса и формирању његове готово квадратне основе. Ова појава је карактеристична, како за развијене преморавске триконхосе саграђене око средине XIV века (Рђавац = 1,27, Св. арханђели у Кучевишту = 1,40), тако и за најстарије моравске триконхосе из шесте деценије XIV века – Дренчу и Лешје, са коефицијентима 1,38 и 1,39.¹² При том треба нагласити да се процес развика плана моравских цркава касније испољава у напуштању светогорског програмског модела, са архитектонски одвојеним одељењима проскомидије и ђаконикона, показујући тежњу ка образовању наоса у облику издуженог правоугаоника. Издужен уписани крст у сажетој или развијеној варијанти, провинцијског типа, комбинован са светогорском триконхосном схемом, постаће образац за план стилски зрелих моравских цркава, какве су водеће задужбине кнеза Лазара. Мада вредности коефицијената односа дужине и ширине наоса не морају бити одлучујуће при заснивању хронолошке лествице црквених грађевина, нити је на њих утицало изворно размеравање и пропорционисање плана, не може се занемарити чињеница о блиским односима оствареним, у том погледу, на Богородици Градачкој, преморавским и најстаријим развијеним моравским триконхосима.¹³ Ови подаци могу представљати основу за датирање обнове Страцимирове задужбине у рано раздобље моравске архитектуре – приближно од средине XIV века до 1389. године.

Вишестране апсиде на Богородици Градачкој, које М. Чанак Медић истиче као елеменат стилског израза карактеристичан за моравску архитектуру,¹⁴ заслужују посебну пажњу с обзиром на појаву седмо-

10. Поделу на престонички и провинцијски тип плана уписаног крста увео је у науку G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, 55–94 (са објашњењем главне разлике између једног и другог типа и основном распрострањеношћу цркава).

11. За дужину наоса узимамо меру од унутрашње линије западног, до унутрашње линије источног зида, што подразумева и потпуно обухватање олтарског простора у литургијском смислу. Ширина наоса одређена је, у зависности од правилности правоугаоника, од унутрашње линије северног до унутрашње линије јужног зида.

12. За хронологију Дренче и Лешја, вид. В. Ристић, „Моравска архитектура”, Крушевац, 1996, 40–42, 44–46 (са старијом литературом).

13. Строго узевши план Лешја представља специфично прелазно решење, од сажетог ка развијеном типу триконхоса.

14. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 91.

страног облика. Седмостране апсиде су веома ретке у српској средњо-вековној архитектури. Поред обновљене Богородице Градачке, седмо-страну олтарску апсиду имало је и Лешје, све три Сисојевац, а у најстаријој градитељској фази Лепенац код Бруса (источну апсиду). Облик седмо-стране апсиде више се не јавља у српском црквеном градитељству до пада Србије под Турке 1459. године, укључујући и све млађе моравске задуж-бине саграђене поуздано после боја на Косову. У позновизантијској архитектури овај облик је учесталији. Споменимо као примере јужну цркву манастира Константина Липса у Цариграду, олтарску апсиду Св. апостола и бочне конхе католикона Новог манастира (Св. Илија) у Солуну.¹⁵ Седмострану олтарску апсиду солунског апостолиона Гиоргос Веленис истиче као један од елемената „новог смера” који се почетком XIV века појавио у архитектури Солуна, независно од утицаја „Ца-риградске школе”¹⁶. Свакако да се под утицајем позновизантијских решења са грчког подручја седмо страни облик апсиде појављује на моравским просторима, најпре на Лешју, у шестој деценији, можда истовремено и у Моравском Градцу.¹⁷ Своје облике апсиде Сисојевца¹⁸ дугују олтарској апсиди Лешја – родоначелника петрушких триконхоса, док је у случају Лепенца реч о започетом моравском здању чија је градња прекинута па настављена веома касно, изгледа тек по обнови Пећке патријаршије.¹⁹ Постојање седмостране апсиде на Лепенцу, као и цело-купна неусклађеност концепције свих спољашњих апсидалних облика, указују на могућност старијег датирања најстарије градитељске фазе ове цркве у рано раздобље моравске архитектуре, пре него у почетак XV века.²⁰ Размишљања у том правцу поткрепљује прелазни тип олтарског простора, остварен као у Сисојевцу, са дубоком нишом проскомидије смештеном у сам угао светилишта. У сваком случају, сви познати седмо- страни облици јесу паралеле за истоветан облик олтарске апсиде Бого-родице Градачке. Уколико се прихвати предложено датирање најстарије градитељске целине Лепенца, облици седмо страних апсида остају типични за рано раздобље моравске архитектуре.

15. Uр. С. Mango, „Architettura Bizantina, Venezia, 1974, 264–265, 277, 281.

16. G. Velenis, Building techniques and external decoration during the 15th century in Macedonia, L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siecle, Belgrade, 1987, 95–107 (96–99).

17. За област Моравског Градца у чијем је средишту, данашњем Чачку, саграђена црква Богородице Градачке, вид. М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку”, „Српске земље у средњем веку”, Београд, 1978, 69–70.

18. За датирање архитектуре Сисојевца у седму или осму деценију XIV века, вид. В. Ристић, „Моравска архитектура”, 72–73.

19. М. Ковачевић, „Манастир Лепенац на Расини”, Старинар, н.с. XXIII, Београд, 1974, 86–87.

20. Поред седмостране олтарске апсиде, јужна конха је петострана, а северна четворос-трана! М. Ковачевић, „Манастир Лепенац”, 73–88, најстарију градитељску фазу цркве датира, изгледа, прекасно, у почетак XV века!

Фрагменти камене пластике који су чинили битан део уметничког програма елевације обновљене Богородице Градачке, с правом су сврстани у моравску скулптуру. То је учинила М. Чанак Медић на основу тематског репертоара, стилских одлика и утврђивања првобитног начина њиховог размештаја на фасадама.²¹ За одређивање места Богородице Градачке у развоју моравске архитектуре ови комади имају највећи значај. Стога је неопходно осврнути се на изворе ране моравске камене пластике у целини, како би се чачанским фрагментима пронашло поузданије место у водећим уметничким токовима друге половине XIV века у Србији.

Потпун преглед претходне научне литературе са назнакама свих главних праваца размишљања о изворима моравске камене пластике садржан је у познатој студији Војислава Ј. Ђурића.²² Зато, овом приликом, указујемо само на основне податке о различитом виђењу порекла моравског пластичног орнамента. Заједничке изворе за декоративне елементе Мије је налазио у уметности хришћанског и муслиманског Истока,²³ што касније прераста у теорије о јерменским и грузијским утицајима, које су биле рано критиковане, али су се дуго одржале.²⁴ Први критичар био је Милоје М. Васић, а последњи заговорник Ђурђе Бошковић.²⁵ Њима су се, углавном, супротстављале присталице теза о византијским узорима моравске пластике, заједничким и за уметност Грузије и Јерменије, као и за архитектуру јадранског Приморја. При том су корени византијске пластике налажени у касној антици.²⁶ Уважавала се и старија српска традиција клесања на тлу Македоније, проистекла из византијских образаца.²⁷ Сва тумачења имала су једну заједничку одлику – главно полазиште у размишљањима о пореклу увек је представљао *моџив клесаноџ украса!*

Уочивши начелну стилску блискост моравске камене пластике са византијском, Војислав Кораћ предлаже да се за њеним изворима трага „у времену које непосредно претходи моравској уметности”.²⁸ Сматра да су се у припремању смене која означава почетак моравске архитектуре морали појавити „не само наговештаји, већ и прави покушаји”.²⁹ Они су, заправо,

21. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, 30; М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 89–91.

22. В. Ј. Ђурић, „Настанак градитељског стила Моравске школе Фасаде, систем, декорација, пластика”, Зборник за ликовне уметности, 1, Нови Сад, 1965, 39–42 и нап. 14–24.

23. G. Millet, „L'ancien art serbe. Les églises”, Paris, 1919, 150, 191.

24. В. Ристић, „Моравска архитектура”, 109, вид. нап. 164.

25. Исто, уп. нап. 165–166.

26. Исто, уп. нап. 167.

27. Исто, уп. нап. 168.

28. В. Кораћ, Извори моравске архитектуре, „Између Византије и Запада”, Београд, 1987, 137.

29. Исто.

присутни у пластичној декорацији Рђавца, саграђеног у области Новог Брда (село Мораче код Косовске Каменице).³⁰ Покушај Бранислава Вуловића да порекло моравске камене пластике објасни полазећи од рудиментарних облика камене пластике Рђавца, остао је у опрезним наговештајима.³¹ Ауторизован запис Светозара Радојчића о важности фрагмената пластике са Рђавца „за решавање проблема о постанку моравског стила”, још више је отворио могућност за таква размишљања.³² Поред несумњивог византијског порекла већине моравских плиткорелефних мотива – испољених у орнаменталној композицији сачињеној у комбинацији једночлане, двочлане или трочлане траке, каткад са уплетеном биљном врежом или фигурама животиња, неопходно је обратити пажњу на начин обраде *мојшва*, што управо и чини специфичност моравске камене пластике. У том смислу, камена пластика Рђавца представља спону између византијског схватања пластичног декорисања фасада и моравског система прекривања камених оквира и чела лукова густо сатканим орнаменталним и фигуративним украсом. Не сме се губити из вида да је на преморавским, а одмах затим и на најстаријим моравским црквама у Крушевачкој области, тек био започет процес прихватања познатих мотива, који су, клесани у камену и сликани на фасадама, постепено налазили место на архитектури. Кад је реч о стилу и техници рада, постоји толико заједничких елемената за моравску пластику насталу у ширем крушевачком окружењу, да без икакве оградe треба прихватити Кораћеву мисао о образовању локалне каменорезачко-клесарске школе.³³ Вековно преношење каменорезачко-клесарског заната с генерације на генерацију у селу Бела Вода код Крушевца и данас представља веома поуздан ослонац за реконструкцију начина рада моравских клесара у другој половини XIV века.³⁴ Подсетимо да плиткорелефну камену пластику с карактеристичним моравским орнаментом имају, или су је поуздано имале, из периода до 1389. године, Дренча, Богородица Градачка, Наупара, Велуће, Раваница, Лазарица, спољашња припрата у Хиландару и Љубостиња.³⁵ У односу на топографски положај раних моравских цркава чије фасаде краси плиткорелефна камена

30. За Рђавац вид. лит. у В. Ристић, „Моравска архитектура”, 30–31, нап. 64.

31. Б. Вуловић, „Раваница – њено место и улога у сакралној архитектури Поморавља”, Саопштења, 7, Београд, 1966, 116 и сл. 43 на стр. 117.

32. Извештај С. Радојчића у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе у Приштини, у досијеу са ознаком: „Општина Косовска Каменица Мочаре – Манастир Убожац (Рђавац) XIV век”, Бр. реш. ПЗ – 478/55. За коришћење досијеа дугујем захвалност колеги Георгију Коваљову.

33. В. Кораћ, „Градитељска школа Поморја”, Београд, 1965, 154–155.

34. Уп. В. Ристић, „Моравска архитектура”, 119–121, црт. 26–28.

35. Опис камене пластике за наведене цркве, осим Богородице Градачке, у књизи Н. Катанић, „Декоративна камена пластика моравске школе”, Београд 1988.

пластика, издваја се важна чињеница: осим Богородице Градачке и хиландарске спољашње припрате све остале цркве зидане су у ширем окружењу Крушевца, или у самом средњовековном Лазаревом граду, а као материјал за клесање био је коришћен квалитетан пешчар пореклом из оближњих беловодских и брајковачких мајдана. За камену пластику Богородице Градачке употребљен је пешчар непознатог порекла, нешто тврђе структуре, а у Хиландару мермер. Међутим, на оба места остварене су, у духу времена, моравске декоративне целине. При клесању, најчешће је примењен особен моравски тип *канелиране траке*. Начелном расправом у необјављеној монографији о архитектури Наупаре Јанко Магловски убедљиво доказује да моравска тзв. двочлана трака припада типу канелиране траке, што чини битну карактеристику моравске плиткорелефне камене пластике и представља незаобилазан детаљ за проучавање стилских одлика.³⁶ Магловски даље запажа да по оштрини резања канелуре моравској траци одговара велики број примера с камене пластике Душанове задужбине Св. арханђела код Призрена.³⁷ Исти тип траке присутан је и на дрвеном саркофагу Стефана Дечанског.³⁸ Ова чињеница показује да је већ око 1338. године³⁹ тип канелиране траке био познат у Србији, мада је од тада до примене у моравској архитектури протекло приближно три деценије. Могло би се у првом тренутку помислити да главни подстицај моравским клесарима за извођење канелиране траке долази са готизираних византијских пластике на Душановим Св. арханђелима. Међутим, стално се мора имати у виду да се највероватније већ почетком шесте деценије XIV века у Крушевачкој области формира каменорезачко-клесарска школа, са више мајсторских радионица. Радећи, од градилишта до градилишта, мајстори клесари постепено стичу потребна искуства, усавршавајући прецизност и финоћу резања. Све до изградње главних Лазаревих задужбина долазиће до сучељавања различитих уметничких схватања у вези са употребом једночлане или канелиране траке, о чему, поред осталих примера, сведоче и фрагменти камене пластике Богородице Градачке.

Постојање многих орнаменталних мотива у уметности Византије, сличних моравским, и оних на каменој пластици српских задужбина из прве половине и средине XIV века, нимало не противуречи разлозима да се крене од камене пластике Рђавца као непосредног извора за настанак

36. Ј. Магловски, „Наупара”, 77 (одбрањен магистарски рад на Филозофском факултету у Београду – у рукопису).

37. Исто.

38. Исто.

39. Датирање саркофага Стефана Дечанског по М. Љубинковић, „Средњовековни дуборез у источним областима Југославије”, Београд, 1965, 58.

моравског плиткорелефног украса. На оквирима прозора, вероватно и портала, Рђавац је имао плитко резану пластику, која чини једноставан мотив плетенице, образован од нешто шире једночлане траке са заравњеном горњом површином. На исти начин, у кречњаку, био је исклесан некада у целини сачуван мотив розете са звездоликом траком што се преплиће и уплетеним кругом мањег пречника у средишту. Истоветно обрађен плиткорелефни украс још се налази на мену бифоре западне фасаде. Веома је важно запажање Б. Вуловића да комади пластике са Рђавца „остављају утисак све већег приближавања стилу моравске пластике. Вештој клесарској руци није измакла тачна и прецизна графичка конструкција плиткорезаног апстрактног преплета, али уметник очигледно још није знао да моделује профил траке са средњом урезаном линијом.”⁴⁰ У стилском погледу, моравској канелираној траци претходи појава једночлане траке правоугаоног пресека на Рђавцу. По свој прилици уметник је умео да изведе профил канелиране траке, али он то не чини, јер га на такав поступак не подстичу уметничка схватања, која се, у време кад је грађен Рђавац (око средине XIV века), још нису искристалисала у ликовни принцип уобичајене или бар претежне примене канелиране траке.

Луताња до којих је долазило приликом обраде камене пластике и архитектонске концепције у целини – како би се постигао чист стилски израз, веома је добро уочио Б. Вуловић на Дренчи, коју после више-деценијских колебања коначно датира у завршне године Душанове владавине, односно у средину шесте деценије XIV века.⁴¹ Сасвим исправно проналази стилску везу за „луну траку плетерног мотива која се не преплиће” на Дренчи, са каменом пластиком Рђавца.⁴² Стилске недоследности које се испољавају у начину клесања камене пластике за Дренчу (једночлана и канелирана трака), свакако не треба тумачити временским растојањем, како то чини Вуловић,⁴³ Већ сукобом старијих и напреднијих уметничких схватања који се догодио на истој грађевини. Уз то, Дренча је прва моравска црква чија плиткорелефна камена пластика упућује на формирање локалне каменорезачко-клесарске школе у крушевачкој области. Можда се тиме може објаснити програмски неповезан избор фигуративних мотива, који, као по правилу, припадају клесаном украсу с једночланом, некanelираном траком. Такође, на каменој пластици Дренче не појављују се перфориране розете! Оне су само као кружни украс

40. Б. Вуловић, „Раваница”, 116.

41. Б. Вуловић, „Проблем рестаурације манастира Дренче”, Зборник за ликовне уметности, 14, Нови Сад, 1978, 213–233.

42. Исто, 227.

43. Исто, 219–221, 227–228.

заступљене у тимпанима неких једноделних прозора, или у хоризонталном низу на прозору северне апсиде – исклесане сасвим у духу зграфито мотива на трпезној керамици тога доба. На једном од прозора први пут се у моравском рељефу појављује тордирано уже. После скромне примене на Дренчи, уже с наглашеном густином тордације постаје незаобилазан елеменат пластичног украса, који моравски мајстори обавезно укључују у декоративни систем елевације. Најчешће се користи за обрубљивање розета и прозора, већ на Богородици Градачкој, или за израду полу-стубића који преко капитела носе аркадни фриз.

На свим до сада познатим комадима моравске камене пластике који потичу са Богородице Градачке, могу се уочити стилски утицаји рашке архитектонске пластике. Имајући у виду топографски положај Моравског Градца и чињеницу о обнови грађевине основане крајем XII века, ова појава би требала да буде сасвим разумљива. Рашки карактер градачке камене пластике нарочито се испољава у клесању петолатичних биљних мотива уклопљених у повезана кружна поља или спиралну лозу. Као у рашком градитељству они су покривали спољашње прозорске оквире, али у духу нових схватања проналазе своје место и на многобројним архиволтама. Објављујући чачанске фрагменте, М. Чанак Медић примећује да су на већини прозора изостављене „на спољњем степену украшене бордуре уз допрозорнике, а тако ће бити и на многим прозорима потоњих моравских цркава.”⁴⁴ И овде је, као код клесања мотива камене пластике за Дренчу, дошло до сукоба два стилска схватања – резања украса са доминирајућом једночланом траком заравњене горње површине, насупрот извођењу канелиране траке. На појединим фрагментима, који су према реконструкцији М. Чанак Медић припадали перфорираној розети, дошло је до двоструког канелирања, што је као крајњи исход давало тзв. трочлану траку.⁴⁵ Стварању закључка да се на Богородици Градачкој догодио сукоб два уметничка схватања, битно доприноси околност да су сви познати комади настали истовремено.⁴⁶

Не може се дати одрешит одговор на питање како се рана моравска камена пластика нашла на Богородици Градачкој, изван матичне крушевачке области? Најближе стилске аналогije са Дренчом наводе на мисао о упућивању мајстора са крушевачког подручја, можда и градитеља, да обаве послове у обнови Страцимирове задужбине. По оштрини резања

44. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 89.

45. Розету са „пречкама” М. Чанак Медић најпре исправно реконструира као перфорирану, ул. „Богородица Градачка”, сл. 21 и сл. 16 (оригинални фрагмент) и реконструкцију исте розете у гипсу на корицама каталога изложбе „Богородичина црква на Морави”. Није јасно зашто је касније сврстава у тип пуне розете, вид. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 89.

46. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, 30.

канелуре, нарочито на комадима са геометријским мотивом преплета, осећа се извесно приближавање неким деловима камене пластике Наупаре.⁴⁷ Треба истаћи да се на пластичном украсу клесаном за Наупару осећа рад више различитих руку мајстора. Најближи пластици Богородице Градачке је онај наупарски клесар који на највишој архиволти јужне фасаде спрата над припратом реже геометријски преплет изломљених кругова. Чинило се да камена пластика Богородице Градачке представља прелазну стилску фазу од Рђавца ка Дренчи.⁴⁸ Пажљивија опажања ипак упућују на временску подударност или на време које наилази непосредно по завршетку уметничких радова на Дренчи. Зато се фрагменти камене пластике Богородице Градачке морају ставити у крај шесте или сам почетак седме деценије XIV века, одређујући истовремено и најужи временски оквир за датирање велике обнове Страцимирове цркве. У прилог датирања после Дренче говори појава перфориране розете необичне композиције, чије пречке образују осмолатични цвет обрубљен тордираним ужетом.⁴⁹ И други тип розете са Богородице Градачке – са међусобно испреплетаним кружним канелираним тракама, припадао је врсти перфорираних розета.⁵⁰ Камена пластика Дренче је имала кружне украсе, али не и розете попут камене мреже која покрива округлао прозорски отвор. Тако би розете Богородице Градачке биле прве праве, перфориране розете, које су се појавиле у моравској архитектури. Вероватно смештане у поља испод камених архиволти, оне претходе укључивању већег броја розета у систем декорације моравских фасада, што се ускоро испољило на Наупари. Две велике наупарске розете на западној фасади, чвршћег иконографског значења, типа тзв. розета „на паоке”, са готички преломљеним отворима и већим бројем кружних прстенова са плиткорелефним украсом, појављују се по свој прилици под утицајем сложенијег типа перфорираних розета Богородице Градачке. Представљају, поред утицаја византијских кружних украса, одраз романоготских розета приморског типа које се у континенталном делу српске средњовековне државе појављују на главној цркви Душанових Св. арханђела код Призрена, такође и на цркви Св. Николе у оквиру истог манастирског комплекса. Управо би розете са Душанових Св. арханђела могле представљати одлучујући подстицај за увођење перфорираних розета у моравску архитектуру, најпре на Богородици Градачкој, а затим

47. Што је уочила и М. Чанак Медић, „Богородица Градачка”, 30.

48. Таква оцена је изречена у нашој дискусији на научном симпозијуму „800 година цркве Богородице Градачке и града Чачка”, објављеној у зборнику „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, 288–290.

49. Уп. нап. 45.

50. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, сл. 15.

на Наупаре. Кад је реч о моравској розети, која постаје типична за стилски зреле ране црквене грађевине и оне саграђене после 1389, треба нагласити каснију искључиву превагу једноставније компонованих кружних мотива, попут оних на подужним зидовима Наупаре. На моравским црквама подигнутим после Наупаре, приликом клесања розета задржаће се највише један кружни прстен (западна фасада Раванице, северни тимпан спољашње припрате у Хиландару), док ће њихове кружне форме најчешће пратити керамопластични елементи од опека и крстастих ланчића. Мотиви за клесање розета преузимају се и понављају од цркве до цркве, умножавају се и разрастају у нове, оригиналне композиције преплетених геометријских и биљних форми. У начину клесања све више се истиче прецизност и уступање напреднијим уметничким захтевима канелирања. На каменој пластици Наупаре још увек траје сукоб између два стилска схватања, од којих оно напредније, са применом канелиране траке, превладава у спољашњем пластичном украсу. На архиволти портала што води из припрате у наос налази се геометријски преплет једночлане траке, али не траке типа Рђавца, Дренче или Богородице Градачке, већ са заобљеном горњом површином – у пресеку је полукруг, а не правоугаоник или квадрат. То је јединствен пример у моравској архитектонској пластици. Као да је основна замисао била да се у обликовање унутрашњег простора укључи обла, једночлана трака, насупрот двочланој, тј. канелираној, на спољашњим зидовима. Начин пластичног обликовања декоративне траке, која је у суштини плиће клесана рашка обла трака, није забележен у моравској пластици пре Наупаре, нити се среће на каснијим моравским црквама. Камена пластика Наупаре у целини показује много архаичних стилских елемената, који, уз друге карактеристике архитектонске обраде, померају датирање ове придворице приближно у крај седме или почетак осме деценије XIV века. Постаје очигледно да у свом раном развоју моравска камена пластика прелази постепени пут од Рђавца, преко Дренче и Богородице Градачке, до Наупаре.

Анализом реконструкције плана, разматрањем облика седмостраних апсида и, нарочито, праћењем стилског развоја ране моравске камене пластике у који су укључени и чачански фрагменти, место Богородице Градачке постаје одређеније у раном раздобљу моравске архитектуре. Мада нешто удаљенија од матичног, крушевачког подручја, смештена у средишту области средњовековног Градца, обновљена Страцимирова задужбина чија је првобитна целина архитектуре неповратно изгубљена, представља важну спону у сагледавању раног развоја моравских цркава. Хронолошки постављена између Дренче и Наупаре, са елементима

прелазног стила камене пластике и првом појавом перфорираних розета, црква Богородице Градачке мора бити, макар и у фрагментима, сврстана у ред најважнијих раних моравских задужбина. Треба веровати да ће наставак археолошких истраживања до сада неистраженог околног простора и унутрашњости Чачанске цркве, открити нове појединости за утврђивање првобитне архитектонске концепције и карактера каменог пластичног украса.

Архитектонско-техничка обрада планова: Ксенија Шуловић и Наташа Миладиновић

Фотографије: Мирољуб Буцек (Сл. 1–6)
Петар Ђеранић (Сл. 7–8)

PLACE DE L'ÉGLISE DE LA VIERGE DE GRADATZ DANAS L'ÉVOLUTION DE L'ARCHITECTURE DE LA MORAVA

Une église monastique dédiée à la Vierge avait été bâtie sur l'emplacement de l'actuelle église de Tchatchak vers la fin du XIIe siècle, en tant que fondation du prince Stratzimir. Les récentes fouilles archéologiques et les recherches sur l'architecture de l'église de Tchatchak ont confirmé l'existence des vestiges d'un bâtiment cultuel qui datent de la seconde moitié du XIVe siècle et qui faisaient partie d'une rénovation radicale de la fondation de Stratzimir. Il a été établi que la ligne extérieure du plan du mur sud et les formes polygonales de toutes les absides du sanctuaire étaient celles de l'édifice originel.

Pour l'instant il n'est pas possible d'expliquer pourquoi l'église restaurée du XIVe siècle n'avait pas eu, dans l'esprit du temps, des coques latérales. Selon le dessin de reconstitution proposé par Milka Čanak Medić, le plan de l'église de la Vierge de Tchatchak était celui d'une variante développée de la croix inscrite du type dit provincial, la coupole surmontant l'espace central de l'édifice. Par le coefficient du rapport entre la longueur et la largeur du naos, l'église se rapprochait de celles à plan tréflé appartenant au style de l'école de la Morava et à celui de l'époque qui le précédait. Il convient de mentionner parmi celles-ci les églises de Rdavac, de Kučevište (les Saints-Archanges), de Drenča et de Lešje. La forme de l'abside heptagonale de l'abside qui traduit l'esprit du nouveau style architectonique, celui de l'école de la Morava, nous permet de situer l'église rénovée de Stratzimir au début de l'évolution du style en question.

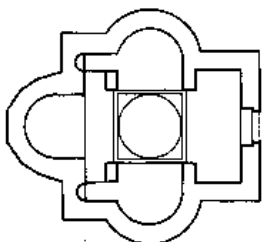
La plastique en pierre, datant de l'époque de rénovation de l'église de Stratzimir, présente indubitablement le caractère de celle de l'école de la Morava. Pour déterminer la place de l'église de la Vierge de Gradatz dans l'évolution de l'architecture de la Morava, ces fragments présentent la plus grande importance. Par rapport aux sources de la plastique de la Morava, dans l'ensemble de sa phase initiale, les

fragments de Tchatchak trouvent leur place dans les principaux courants de l'art serbe dans la seconde moitié du XIVe siècle. Considérés sous l'aspect de l'évolution du style, ils suivent ceux de Naupare et précèdent ceux de Drenča. En plus des motifs archaïques rasciens et des éléments stylistiques opposée, traduits par le ruban simple et par celui qui présente des cannelures, la plastique en pierre de l'Église de la Vierge de Cradatz contient aussi les premières rosaces perforées qui aient apparu dans l'architecture de l'école de la Morava. Les fragments de la plastique en pierre qui ornaient l'Église de la Vierge rénovée peuvent être situés vers la fin de la sixième décennie du XIVe siècle ou tout au début de la septième; ce serait là en même temps la période au cours de laquelle fut effectuée la rénovation de l'église de Stratzimir.

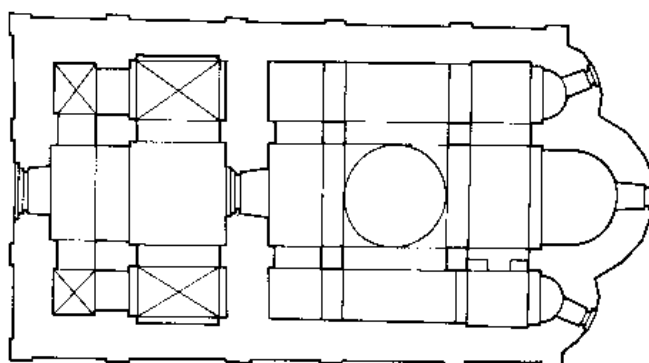
Étant située chronologiquement entre l'église de Drenča et celle de Naupara, présentant des éléments du style transitoire de la plastique en pierre et contenant les premières rosaces perforées, l'Église de la Vierge de Gradatz devrait absolument être rangée parmi les fondations de la Morava les plus importantes. Il faut croire que les fouilles archéologiques dans l'espace entourant l'église qui n'a pas encore été exploré et l'espace entourant l'église qui n'a pas encore été exploré et l'examen de l'intérieur de celle-ci permettront de découvrir de nouveaux détails qui nous aideront à établir la conception architectonique originale et le caractère des ornements sculptés en pierre.

Vladislav RISTIĆ

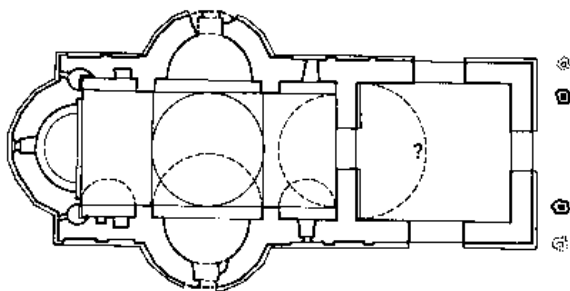
РАНЕ МОРАВСКЕ ЦРКВЕ СА ОБЛИЦИМА СЕДМОСТРАНИХ АПСИДА

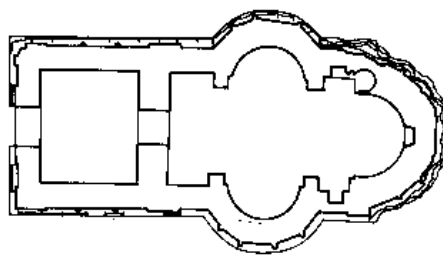
ЛЕШЈЕ (по Р. Прокићу)

БОГОРОДИЦА ГРАДАЧКА (прешишављена схема плана цркве обновљене у XIV веку - по М. Чанак-Медић)

СИСОЈЕВАЦ (по Б. Бошковићу)

ЛЕПЕНАЦ - старија фаза (по М. Ковачевићу)

0 1 2 3 4 5 м

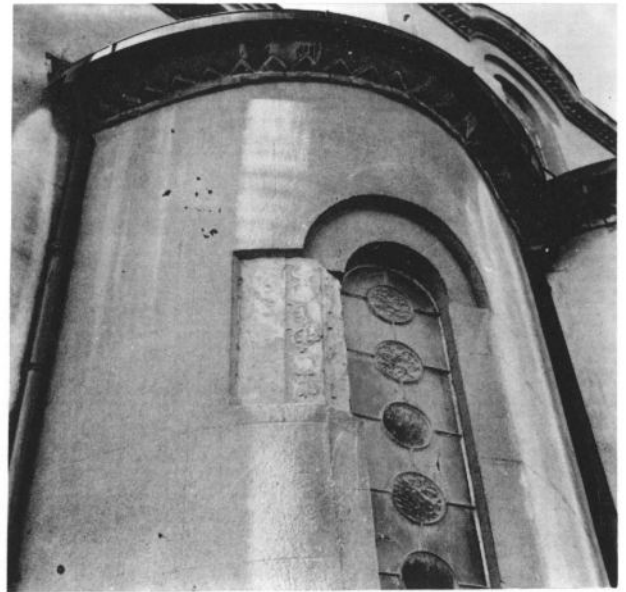
Сл. 1: Чачанска црква (раније Богородица Градачка) – југозападни изглед

Сл. 2: Рђавац – прозор на јужној апсиди

Сл. 3: Дренча – бифора на олтарској апсиди

Сл. 4: Камена пластика Богородице Градачке на допозорнику јужне олтарске апсидиоле данашње Чачанске цркве

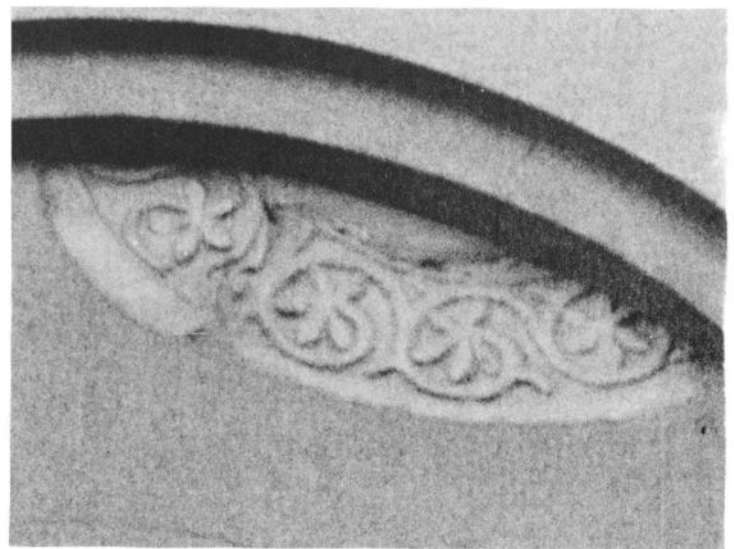
Сл. 5: Камена пластика Богородице Градачке на олтарској апсиди данашње Чачанске цркве

Сл. 7: Наупара – камена пластика на архиволети портала што води из припрате у наос

Сл. 8: Наупара – камена пластика са мање розете на западној фасади (деталј)

Сл. 6: Камена пластика Богородице Градачке испод лука северне фасаде данашње Чачанске цркве